

GEOGRAFIYA DARSLARIDA O'QUVCHILARNING BILIM VA KO'NIKMALARINI NAZORAT QILISH HAMDA BAHOLASH USULLARI

Musayev Jaxongir Payazovich,

pedagogika fanlari doktori, dotsent,

O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi boshqarma boshlig'i o'rinbosari

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.1.038>

Annotatsiya. Ushbu maqolada umumiy o'rta ta'lim maktablarida geografiya fanini o'qitish jarayonida o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini nazorat qilish hamda baholashning o'ziga xos xususiyatlari yoritib berilgan. O'quvchilarning o'quv faoliyatini tekshirish va baholashning amaldagi tartibi tahlil qilingan hamda ayrim muaamolar ketirib o'tilgan. Shuningdek, o'quvchilarning ta'lim natijalarini tekshirish va baholashga qo'yiladigan pedagogik talablar berilgan. Og'zaki tekshirish, amaliy topshiriqlarni bajarishga asoslangan tekshirish kabi baholash usullari, ularning afzalliklari va kamchiliklari bayon qilingan. O'quvchilarning o'zlashtirish natijalarini hisobga olishda e'tiborni qaratish lozim bo'lgan jihatlar keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: baholash, ta'lim maqsadi, o'quv faoliyati, o'quv topshiriqlari, geografik tasavvur, o'quv ishi natijalari, savol-javob usuli.

МЕТОДЫ КОНТРОЛЯ И ОЦЕНКИ ЗНАНИЙ И НАВЫКОВ ОБУЧАЮЩИХСЯ НА УРОКАХ ГЕОГРАФИИ

Мусаев Жахонгир Паязович,

доктор педагогических наук, доцент,

Заместитель начальника управления Министерства высшего образования, науки и инноваций Республики Узбекистан

Аннотация. В данной статье освещены особенности контроля и оценки знаний и умений учащихся в процессе преподавания географии в общеобразовательных школах. Проанализирован существующий порядок проверки и оценки учебной деятельности учащихся и приведены решения некоторых проблем. Также приведены педагогические требования к проверке и оценке образовательных результатов учащихся. Описаны такие методы оценки, как устный экзамен, экзамен на основе выполнения практических заданий, выявлены их преимущества и недостатки. Отмечены аспекты, на которые следует обратить внимание при учете результатов обучения учащихся школ.

Ключевые слова: оценка, цель образования, учебная деятельность, учебные задачи, географическое представление, результаты учебной работы, метод вопросов и ответов.

TECHNIQUES FOR MONITORING AND ASSESSING THE KNOWLEDGE AND ABILITIES OF STUDENTS IN GEOGRAPHY LESSONS

Musayev Jahongir Payazovich,

Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor,

Deputy Head of Department of the Ministry of Higher Education, Science and Innovation of the Republic of Uzbekistan

Abstract. The characteristics of tracking and evaluating students' knowledge and abilities during the secondary school geography teaching process are highlighted in this article. An analysis of the current process for monitoring and evaluating students' academic work is done, and several issues are resolved. Additionally, the pedagogical requirements for testing and assessing of the students' educational results are also given. The benefits and drawbacks of various assessment techniques, including oral exams and exams based on practical assignments, are discussed. Aspects that should be paid attention to when taking into account the learning

outcomes of school students are noted.

Key words: assessment, purpose of education, educational activities, educational objectives, geographical representation, educational outcomes, and technique of questions and answers.

O'quvchilar bilim va ko'nikmalari nazorat qilish hamda baholash ta'lim jarayonining tarkibiy qismi hisoblanadi. Demak, tekshirish va baholashning mazmuni ta'lim maqsadiga hamohang o'zgarishi mumkin. Shuning uchun ham bu masala yuzasidan izlanishlar doimiy olib borilmoqda.

Geografiya darslarida baholash masalalari ko'pgina metodist-geograf olimlar A.Ye.Bibik, V.Darinskiy, G.P.Gerasimova, M.K.Kovalevskaya, I.S.Matrusov, L.M.Pancheshnikova, M.V.Rijakov, O.A.Mo'minov, X.X.Xasanov, P.G.Musayev, P.G'ulomov va boshqalar asarlarida o'z ifodasini topgan.

Tadqiqotlarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, umuman olganda baholash ancha murakkab jarayon hisoblanadi. Talim-tarbiya jarayonini ham, ma'muriy boshqaruv ishlarini ham tashkil etishda o'quvchilarning o'quv faoliyatini tekshirish va baholash ma'lumotlariga asoslaniladi. Ta'lim maqsadiga muvofiq keladigan tekshirish, avvalo, o'qituvchining, shuningdek, o'quvchining kelgusi dars jarayonidagi faoliyatining tarkibi va mazmuniga o'zgartish kiritadi, ya'ni o'quvchi geografiya darslarining qay jihatini o'rganishda ulgurmayotganini payqab tursa, o'qituvchi esa qaysi o'quvchiga qanday yondashish maqbulligini belgilab oladi.

O'quvchining o'qishga va hatto o'qituvchiga bo'lgan munosabati ham ko'p jihatdan uning o'quv faoliyatini naqadar ob'yektiv tekshirilishi va baholanishiga bog'liq. Chunki tekshirish va baholash o'quvchini rag'batlantirish vositasi hamdir. Bular tekshirish va baholashning asosiy funksiyalari sanaladi. Shu bilan birga, maktab ma'muriyati va hatto vazirlik, uning hududiy boshqarmalari ta'lim-tarbiya muassasalari faoliyatini qanday boshqarish maqbulligini belgilashda o'quvchilarning o'quv faoliyatini tekshirish va baholash natijasidan foydalanadilar. Demak, tekshirish va baholashning qanchalik ob'yektiv bo'lishi ta'lim tizimining barcha bo'g'inlarida ishning to'g'ri tashkil etilishiga muayyan ta'sir o'tkazadi [7,9].

Ta'lim xususidagi suhbatlarda, ommaviy axborot vositalarida "o'quvchilar bilimini tekshirish va baholash" iborasini ko'p eshitamiz va uchratamiz. Bu, ularning tekshirish yoki baholashning tor ma'nosini anglatishiga ko'pincha e'tibor bermaymiz. Ayrim mutaxassislar bilan muloqotda yohud ilmiy ishlarida "o'quvchining bilim, malaka va ko'nikmalarini tekshirish va baholash" iborasini ham kuzatamiz. Bu oldingiga nisbatan tekshirish va baholashning ko'p qirrali ekanini bir qadar mukammal anglatganda, lekin u ham to'liq emas. Chunki, tekshirish o'quvchining tarbiyalanganligi – e'tiqodini aniqlash va baholashni ham nazarda tutadiku. Bizningcha, "o'quvchilarning o'quv faoliyatini tekshirish va baholash" iborasigina asl maqsadni to'la va mukammal ifodalaydi [1].

O'quvchilarning o'quv faoliyatini tekshirish va baholashga qarab, o'qituvchi maktab geografiyasining maqsadi va vazifasini qanchalik tasavvur etishini ham bilsa bo'ladi. Darvoqe, maktab geografiyasining maqsadini to'g'ri va to'liq tasavvur etmay turib, ta'lim-tarbiyada to'la muvaffaqiyatga erishish mumkin emas.

O'quv dasturlariga muvofiq, maktab geografiyasi o'quvchilarga o'rta geografik ma'lumot berishga davat etiladi. O'rta geografik ma'lumot zamirida esa o'quvchilarni muayyan geografik tasavvur va tushunchalar bilan qurollantirish, ularda mustaqil geografik bilim egallash taqozo etgan ko'nikma va malakalarni tarkib toptirish, geografik mushohada yuritish quvvati – salohiyatni o'stirish va nihoyat, tarbiyalash vazifalari yotadi [8].

O'quvchilarning o'quv faoliyatini tekshirish va baholashning amaldagi tartibi o'quvchilar saviyasini umumlashgan holda mavhum ifodalaydi, xolos. Zero, sinf jurnalidagi "4", "5" yoki "2" bahodan o'quvchilar o'quv dasturi talabining qaysi jihati (qirrasini) yaxshi, qaysinisi a'lo yoki yomon bilishligini anglab bo'lmaydi. Chunki, o'quvchilar javobiga qo'yilgan har qanday ("3", "4" yoki "5") bahoda:

birinchidan, faktik materiallardan nechtasi qanchalik o'zlashtirilgani, bu faktik material kuchli xotira sharofati bilan yodlanganmi yoki xarita, jadval, transparant, rasm kabi bilim manbalaridan tahliliy o'rganish orqali idrok etilgani;

ikkinchidan, xaritaning o'qish, jadval, diagrammalarni tahlil etish, raqamli ma'lumotlardan

xulosa chiqara bilish kabi ta'limiy ko'nikma va malakalar qay darajada tarkib (kamol) topganligi, voqea hamda hodisalarning ichki va tashqi aloqadorliklarini anglay bilishi qay darajadali;

uchinchidan, geografik jarayon hamda hodisalar rivojini ko'ra olish, aniqrog'i, geografik mushohada yurita olish qobiliyati kabilar yashirin bo'ladi.

Buning ustiga har bir bahoda narsa va hodisalardagi sabab-oqibat bog'lanishlari, geografik ko'nikma va malakalarning naqadar tarkib topganligi, shuningdek, sub'yektning qanchalik tarbiyalanganligi kabilar bilimdonlik darajasini belgilashini har bir o'quvchi anglab yetmas ekan, u faqat faktik materialni, nomenklaturani yodlash bilan cheklanaveradi. Sir emaski, ko'pchilik o'qituvchilar o'quvchidan faktik ma'lumot (nima, qayerda, qancha kabi)larni bilishnigina talab etuvchi savollarga javob olish bilan qanoatlanadilar.

Kuzatishlardan yana shu narsa ma'lumki, o'quvchilarning bilimi, malakasi qanchalik zaif bo'lsa, ularda qiziqarli xabarlar, topshiriqlar va viktorinalarga qiziqish shunchalik kuchli bo'ladi. Aksincha, xulosa chiqarish, sabab-oqibatni izohlash, asoslash kabi tafakkurni peshlab, fikrni charxlaydigan topshiriqlarni esa xush ko'rmaydilar. Darhaqiqat, pedagogik psixologiya hamda geografiya metodikasi xulosasiga muvofiq, malakaning tarkib topishi faktlarni o'zlashtirishdan ko'ra qiyin kechadi [10].

Faktlar, nom va terminlar muayyan tushuncha, jarayon, qonun, prinsip, g'oya kabi ilmiy kategoriyalarni idrok etish, izohlash va foydalanishga xizmat etmas ekan, ular o'quvchiga ortiqcha yukdir.

Darvoqe, ilg'or o'qituvchilar shunga amal qilib faktlar va terminlarda qanday jarayon yoki aloqadorlik "yashiringan"ini aniqlashga undovchi savol va topshiriqlarni ham nazardan qochirmaydilar. Ammo, bahoda shunday savol yoki topshiriqning javobi bilan faktik ma'lumotni qanday bilishni anglatuvchi javob qorishib ketadi.

To'g'ri, pedagogika, shuningdek, xususiy metodikaga oid adabiyotlarda o'quvchi bilimini tekshirib, so'ngra baholashda javobni sharhlash tavsiya etilsa-da, amalda bunga yetarli e'tibor berilmaydi yoki e'tibor berilsa-da, muayyan o'quvchi javobiga tegishli sharh boshqasidan farqlanishini o'qituvchi hamma vaqt eslab qololmaydi.

Afsuski, o'quvchilarning o'quv faoliyatini tekshirish va baholashda har bir maktabda va hatto har bir sinf uchun alohida-alohida mezon ixtiro qilinganligi kuzatilmoqda. Aytaylik, muayyan maktabdagi 3 ta VIII sinfdan bittasidagi o'quvchilarning bilimi qolgan ikkitasiga nisbatan zaifroq bo'lsa-da, shu sinfdagi boshqalardan biroz ajralib turadigan bir-ikki o'quvchini a'loga mezon qilib (aslida haqiqiy a'loga loyiq bo'lmasa-da), boshqa o'quvchilarning o'quv faoliyati natijasini shularning saviyasiga nisbatan baholaydilar. Natijada butun sinf o'quvchilarining javobi oshirib baholanadi. Rasmiyatchilikning bu ko'rinishi birmuncha niqoblanganligidan uning oqibatini faqat oliy ta'lim muassasalariga kirish testlarida payqash mumkin. Shu sababli geografiya darslarida ta'lim olganlikni natijalarini tekshirish va baholash tamoyillarini ishlab chiqish muhim hisoblanadi.

O'quvchilarning ta'lim natijalarini tekshirish va baholashga qo'yiladigan pedagogik talablar (buni P.A.Sorokin ta'rifida berishni ma'qul deb topdik) ta'lim nazariyasi va amaliyotida quyidagicha belgilangan [13]:

Har bir o'quvchining o'quv faoliyatini nazorat qilishni talab etadigan, sinf yoki guruhning o'quv ishi natijalari o'quvchining shaxsiy natijalarining o'rnini almashtirishga yo'l bermaydigan nazoratning individual tavsifi;

Nazoratni ta'lim jarayonining barcha bosqichlarida: boshlang'ich idrok etishdan to bilimlarni amalda qo'llashgacha bo'lgan bosqichlarida o'quvchilarning o'quv faoliyatlarining boshqa tomonlari bilan birgalikda olib borishning tizimlili;

Nazoratning o'qitish, tarbiyalash va rivojlantirish vazifalarini hal etadigan, uni olib borishga o'quvchilarni qiziqtiradigan turli shakllari;

O'quv dasturining barcha qismlarini qamrab olgan, o'quvchilarning nazariy bilimlari, intellektual hamda amaliy ko'nikma va malakalarini tekshirishdan iborat nazoratning keng ko'lamliligi;

O'quvchilarni har jihatdan bilib olmasdan turib, o'qituvchining xato xulosalar chiqarish,

sub'yektiv munosabatda bo'lishiga yo'l qo'ymasligi, shuningdek, o'zlashtirish natijalarini baholashda baho mezonlariga qat'iy rioya qilishni talab etadigan nazoratning xolisligi (ob'yektivligi);

Yuqorida ko'rsatilgan talablarga rioya qilish orqali nazoratning ishonchliligi ortadi va o'quv jarayonida o'z vazifalarini hal qilishga imkon yaratiladi.

O'quvchilarning faoliyatini hisobga olish metodlari og'zaki, yozma, test hamda amaliy topshiriqlarni bajarishga asoslangan bo'lishi mumkin.

Og'zaki tekshirish. Mazkur metod bilimlarni nazorat qilish va baholashning keng tarqalgan an'anaviy usullaridan biridir.

Og'zaki tekshirishning mohiyati shunda ko'rinadiki, o'qituvchi o'quvchilarga o'rganilgan mavzuning mazmunidan kelib chiqib, ularning o'zlashtirish darajasini aniqlaydi. Og'zaki tekshirish o'quvchilarning bilimlarini tekshirishni savol-javob usuli asosida amalga oshiriladi.

Og'zaki tekshirishda o'qituvchi o'rganilayotgan mavzuni qismlarga bo'lib ularni har biridan o'quvchilarga savollar beradi. Biroq, o'quvchilarning nutqini o'stirish hamda bilimini mustahkamlash uchun oldingi mavzuni to'laligicha so'rashi mumkin. Masalan, o'quvchilarning "O'zbekistonning ichki suvlari va suv boyliklari" mavzusini qanday o'zlashtirganliklarini tekshirishda ana shunday yo'l tutish mumkin. Ular o'z javoblarini isbotlash uchun misol keltiradilar. Xaritadan O'zbekistonning daryolari, ko'llari, suv omborlarini ko'rsatadilar.

Shuningdek geografiya darslarida og'zaki tekshirish geografik mashq, masalalar va amaliy topshiriqlarni amaliy ko'nikma va malakalar baholash maqsadidan kelib chiqib hal etiladi.

O'quvchilarning bilimlarini nazorat qilish va baholashda og'zaki tekshirishni ayrim kamchiliklarga ham ega. Jumladan, uni qo'llash jarayonida:

nisbatan ko'p mehnat sarflanadi;

dars mobaynida 3-4 nafar o'quvchiningina bilimni tekshirish mumkin.

Shu bois o'quvchilarning bilimlarini nazorat qilish va baholashning muvaffaqiyatini ta'minlash uchun turli shakllardan foydalaniladi.

Og'zaki ommaviy tekshirish o'quvchilardan og'zaki so'rash bo'lib, mazkur so'rash ko'pchilik o'quvchilarni nazorat qilishni ta'minlaydi va butun guruhni faollashtiradi, ammo o'quvchilarning nutqini o'stirmaydi. Bunday nuqsonlar individual so'rashda ko'zga tashlanmaydi. Ammo so'rashning bu shaklida guruhdagi boshqa o'quvchilarning to'laqonli ishlashlariga erishish juda qiyin.

Kombinatsiyalangan (tezlashtirilgan) tekshirishda o'qituvchi bir necha o'quvchini bir vaqtda doskaga chaqiradi, biri og'zaki javob beradi, 3-4 nafar o'quvchi esa xarita bo'yicha topshiriqlarni bajarishadi va hokazolar. Bu tekshirishning murakkab usuli bo'lib, o'qituvchidan yetarlicha tajriba va diqqatlarini guruhdagi hamma o'quvchilarga taqsimlay bilishni talab qiladi.

Amaliy topshiriqlarni bajarishga asoslangan tekshirish. Geografiya fani bo'yicha bajarilayotgan amaliy topshiriqlarning to'g'riligini kuzatish yoki olingan natijalarga tayanishdan iborat bo'lishi mumkin. Bu usul o'quvchining dars davomidagi nazorat qilish, tekshirishning maxsus turi bo'lib, u o'quvchining darsdagi ishtiroki uchun ball qo'yish bilan yakunlanadi. Bu o'quvchini doimo harakat qilishga va faollikka undaydi.

Geografiya darslarida ta'lim olganlikni tashxis etishning mohiyati.

Ta'limni baholashda ziddiyatli qarashlarning tug'ilishini buyuk pedagog Ya.A.Komenskiy ham ta'kidlab o'tgan edi [4]. U pedagoglarni o'zlari ega bo'lgan baholash huquqidan aql bilan foydalanishga chaqirgan. Ta'lim oluvchilarga nisbatan nazoratning ob'yektiv bo'lishiga erishish didaktik tizimlarning asosida yotadi.

Olimlarning ta'kidlashicha, demokratlashgan ta'lim tizimida yuzaki (formal) nazorat bo'lmasligi lozim. Didaktik nazorat ta'limning o'ziga xos metodi sifatida aniq ifodalangan ta'lim beruvchi, rivojlantiruvchi xususiyatga ega bo'lishi o'z-o'zini nazorat qilish bilan birlashishi, eng avvalo, ta'lim oluvchining o'zi uchun zarur va foydali bo'lishi lozim.

Tashhishlash tizimida baho rag'batlantirish vositasi sifatida bir qator afzalliklarga ega. Birinchi navbatda, baholovchi fikrlar (ballar) qo'llanishi mumkin bo'lgan tashhishlash natijalari shaxsning yetuklik darajasini belgilashga ko'maklashadi, bu esa raqobatli ta'lim sharoitlarini yaratishda muhim omil sanaladi. Ta'lim (shuningdek, nazorat)ning ixtiyoriyligi tamoyili bilan

boyitilgan baho o‘tmishda o‘quvchilar uchun majburiy bo‘lgan ta‘limning zaruriy vositasidan shaxsiy reyting – shaxsning jamiyatdagi mavqeyi ko‘rsatkichini tadrijiy aniqlash usuliga aylanadi [2].

Bahoni amalda egallangan bilim, ko‘nikma va malakalar bilan davlat ta‘lim standartiga ko‘ra o‘zlashtirilishi belgilangan bilim, ko‘nikma va malakalar umumiy hajmi o‘rtasidagi nisbat sifatida tushunish (ta‘riflash)dan ta‘lim darajasining miqdoriy mazmuni kelib chiqadi [7]. O‘zlashtirish (ta‘lim samaradorligi) ko‘rsatkichi BAT yuz foiz nisbat asosida hisoblanadi. Bunda:

B – o‘zlashtirish (ta‘lim samaradorligi) bahosi;

A – amalda o‘zlashtirilgan bilim, ko‘nikma va malakalarning hajmi;

T – o‘zlashtirish nazarda tutilgan bilim, ko‘nikma va malakalarning to‘liq hajmi.

Ko‘rinib turibdiki, o‘zlashtirish ko‘rsatkichi (baho) bu o‘rinda 100 foiz – axborotni to‘liq o‘zlashtirish va 0 foiz – uning umuman mavjud emasligi o‘rtasida bo‘ladi. Ma‘lumki, baholash funksiyasi ta‘lim darajasini qayd etish bilangina cheklanmaydi.

Baho – ta‘lim oluvchilarga ularning ta‘lim olishi, bilimlarni o‘zlashtirishga nisbatan ijodiy yondashishini rag‘batlantirish maqsadida ta‘sir ko‘rsatish vositasi. Aynan xolis (ob‘yektiv) baholash ta‘sirida o‘quvchilarda adekvat o‘z-o‘zini baholash, shaxsiy muvaffaqiyatlarga tanqidiy munosabat yuzaga keladi.

Shunday qilib, o‘quvchilarning o‘zlashtirish natijalarini hisobga olishda quyidagilarga e‘tiborni qaratish lozim:

O‘quv dasturi asosida mavzu va bo‘limni o‘rganishda o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va malakalarini har tomonlama nazorat qilish;

Har bir yakunlangan mavzu bo‘yicha o‘quvchilarning faoliyati to‘g‘risida xulosa chiqarish;

O‘rtacha arifmetik ma‘lumotlarga tayanibgina o‘quvchilarning o‘zlashtirish darajasini baholamaslik;

O‘quvchilarning mavjud bilimlariga aniq, batafsil ma‘lumot (tavsif) berish uchun ularning bir necha o‘quv yilidagi statistik o‘zlashtirish ma‘lumotlarga asoslanib tahlil etish.

Eng asosiysi o‘zlashtirishni hisobga olish shaxsning shakllantirish, o‘quv ishlariga vijdonan yondashish, javob berishga tayyorlanishda mustaqil bo‘lish hamda bilish faoliyatini chuqurlashtirishga yo‘naltirilmog‘i lozim.

Agar nazoratning o‘qitish va tarbiyalash vazifalari to‘g‘ri amalga oshirilsa, shaxsning tafakkurini rivojlantirish hamda his-tuyg‘ulari va axloqiy sifatlarini tarbiyalashga imkon tug‘iladi. Bu o‘z-o‘zidan nazoratning rivojlantiruvchi vazifasi sanaladi. O‘qituvchi mazkur vazifalardan xabardor bo‘lish asosida o‘quvchilarning o‘zlashtirish darajasini hisobga olishni to‘g‘ri tashkil etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

Abdiyeva Z.A. Geografiya fanida noan‘anaviy dars usullaridan foydalanish. Navoiy., 2003.

Abdug‘aniyev I. Geografiya darslarida ta‘limning texnika vositalaridan foydalanish. Toshkent, O‘qituvchi, 1990.

Ahmedov A. Ulug‘bek Muhammad Tarag‘ay // A. Ahmedov. – T.: “O‘zbekiston”, 2011. – 48 b.

Избранные педагогические сочинения / Я. Коменский ; переводчики Н. П. Степанов, Д. Н. Королков, А. А. Красновский. — Москва : Издательство Юрайт, 2024. — 440 с.

Maktab darsliklari (5 – 9 – sinflar) va dasturlari.

Mo‘minov O. A. Geografiya ta‘limi metodikasi. T. «O‘qituvchi» 1986 y.

Mo‘minov O. A. Zamonaviy geografiya darsiga qo‘yiladigan talablar. T. «O‘qituvchi» — 1990.

Musayev P., Musayev J. Geografiya. (O‘zbekistonning iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi). 8-sinf o‘quvchilari uchun darslik. T.: “Sharq”, 2019. 176 b.

Musayev P., Musayev J. O‘zbekistonning iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasidan o‘qituvchi kitobi. Metodik qo‘llanma. T.: «Ma‘rifat-madadkor», 2003. 124 b.

Qurboniyozov R. «Geografiya o‘qitish metodikasi». O‘quv qo‘llanma. Xorazm, 2001.

— Safarova R. va b. Umumiy o‘rta ta‘lim mazmunini modernizatsiyalashning didaktik